

Інесе Дреймане

УЧАСТЬ ХРИСТИЯНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ЛАТВІЇ В НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ ОПОРУ 1944–1953 РОКІВ*

У балтійських державах та інших східноєвропейських країнах під час Радянської окупації історична наука була дуже заполітизованою. В результаті, певні теми не досліджували і взагалі не обговорювали або інтерпретували відповідно до ідеології Комуністичної партії. Наприклад, про події 1940-их років, які призвели до радянської окупації Балтійських держав, повідомляли не всі факти, для того щоб показати, що це була “соціалістична революція”, а не окупація. Подібним чином перекручували факти щодо національного руху опору після Другої світової війни. У Балтійських державах, з набуттям незалежності 1991 року та приходом нового покоління істориків, ставлення до історії стало об’єктивнішим, опертим на архівні документи.

У вивченні теми національного опору в Латвії наприкінці Другої світової війни дослідження фокусували здебільшого на збройному опорі партизанів проти режиму окупації. Питанню підтримки національного опору серед усього народу та окремих груп людей було приділено небагато уваги. Моя тема зосереджена на одній з таких груп – християнському духовенстві.

У Латвії питання участі християнського духовенства в національному опорі не було досліджено достатньою мірою. Співпраця духовенства з окупаційним режимом не досліджена взагалі. Робота з історії руху національного опору в Латвії, в якій згадано роль духовенства – це монографія Гейнрікса Стродса “Національна партизанська війна Латвії 1944–1956 років”¹. Інший автор, священник Гейнрікс Трюпс-Трюпс, коли писав про католицьку церкву Латвії під час комуністичної окупації, згадував про діяльність католицьких священиків Антона Юхневича (1905–1947) та Людвіга Штагарса (1905–1973) в лавах національних партизанів. На жаль, у його роботі мало використувано архівних джерел, що призвело до помилок, які пізніше повторювались в роботах інших авторів².

Інформацію про значну активність духовенства можна тільки випадково знайти в спогадах та документах у контексті політики атеїзму СРСР. Метою цієї політики було фізично усунути все духовенство через

* Переклад з англійської.

¹ *Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. – R.: a/s Preses nams, 1996. – 186.–207.lpp.; 386.lpp.; 514.–515.lpp.; 542.lpp.*

² *Greizis D. Karš, par kuru klusēja. – R.: SolVita, 2001. – 81.lpp.*

їхню професію. У цих матеріалах важко знайти яку-небудь згадку про підтримку з боку духовенства боротьби проти окупаційних сил та проти атеїзму. Треба нагадати, що їх переважно писали сучасники, родичі або біографи³. Спогади, які б написав священик безпосередній учасник руху національного опору, дуже рідкісні⁴.

У літературі часів Радянської окупації рух національного опору зображений у дуже негативному світлі – партизани грабували, били та вбивали народ Латвії, духовенство ж у своїх промовах надихало їх на такі вчинки, а часто його представники й самі брали участь у вбивствах⁵. Це правда, що іноді національні партизани використовували жорстокі методи. Щодо участі духовенства у збройних нападах на людей або на населені пункти, – такої інформації не було знайдено в жодних архівних документах чи спогадах.

Усе ж таки, всі надруковані статті, мемуари та монографії вказують на те, що духовенство Латвії не відокремлювало себе від подій у країні. Багато з них, на додачу до їхніх звичайних обов'язків, також були залучені до діяльності, метою якої був спротив режиму комуністичної окупації.

Матеріали, що їх я дослідила на цей час, підтверджують активну участь 6 лютеранських, 25 католицьких, 3 баптистських та 7 правослаvnих священиків у партизанському русі та іншій підпільній діяльності. З іншого боку, 7 священиків погодились співпрацювати з Комітетом Державної Безпеки (КДБ).

У цьому дослідженні я, головним чином, використовувала матеріали з Державного архіву Латвії. Більшість матеріалів – документи розслідувань діяльності засуджених згодом священиків, а також тих із них, які перебували тільки під наглядом спецслужб. Часто арештованих піддавали тортурам, щоб отримати необхідну інформацію, але цього не видно із самих матеріалів розслідування. Тим не менш, у 1950-х роках багато священиків просили вибачення, згадуючи, що в ході розслідування їх били, позбавляли сну тощо і через це вони давали неправдиві свідчення⁶.

У ході роботи я визначила, які саме священики брали участь у діяльності групи чи організації національних партизанів, стаючи, таким чином, “нелегалами”. Я також визначила найпоширеніші методи допомоги партизанам. З іншого боку, проаналізовані документи спостереження

³ Šprinkarts A. Ticības apliecinātājs tavs Toms fon. Gumpenbergs OFM Cap. // *Katōd'u Dzeive*–1995.–nr.1.–36.–38.lpp.

⁴ Priesterim Pčterim Onckulim – 75 // *Katōd'u Dzeive*–1994.–nr.7.–29.–34.lpp.

⁵ Koliņd I. Sāpju un asaru takās // *Vaduguns*.–1985.–23.aprīlis.–3.lpp.

⁶ LVA, 1986.f., 2.apr., P-2614. lieta “Dunška Aloīza Staņislava d. apsūdzības lieta”, 82.–84.lpp.+o.p.; LVA, 1986.f., 1.apr., 1506. lieta “Gumpenberga Kārd'a Rūdolf'a d. apsūdzības lieta”, 226.–231.lpp.+o.p.

розкривають методи, які використовувало КДБ, вербуючи агентів, а також імена завербованих священників.

Починаючи з літа 1944 року, територія Латвії була поступово звільнена від німецької нацистської окупації. Однак на її місце повернулася комуністична система. Складовою частиною комуністичної системи були репресії. Коли активна боротьба закінчилась і був встановлений радянський режим, майже повсюдно почалися систематичні арешти.

Духовенство Латвії не було винятком у загальному процесі репресій. Переслідування священників почалися в кінці 1944 – на початку 1945 років, коли серед арештованих було 8 лютеранських, 24 православних та 5 католицьких служителів. До того ж, у ході пограбувань під час захоплення Джелгави солдати Червоної армії застрелили 84-річного Лютеранського служителя Джаніса Рейнгардса (1860–1944)⁷. Загалом упродовж 7–8 місяців щонайменше 38 священників стали жертвами репресій.

Репресивні дії апарату комуністичного режиму кидали тінь на офіційний лозунг про свободу релігії і декларації, що у Радянському Союзі ніхто не постраждає через свої релігійні переконання. Перші декілька років після Другої світової війни антирелігійна пропаганда не була поширена. Однак звичним методом боротьби з “опіумом для народу” і “чорними мантіями” був арешт.

Рух національного опору в Латвії почав формуватись восени 1944 року. Люди, які боялись арешту та молоді хлопці, які не хотіли, щоб їх забрали до Червоної армії або які були дезертирами, ставали нелегалами. Одним з перших сховищ для таких нелегалів була католицька церква Ванагі в Лівани на Південному сході Латвії. Деканом там був Антон Юхневич. На початку 1945 року в церкві та службових приміщеннях зберігались зброя і набої, та значні запаси їжі.

Більшість із тих, хто переховувався на території церкви Ванагі, були місцеві юнаки, які не хотіли служити в Червоній армії. Серед них також було троє юнаків із закритої семінарії Аглона – Яніс Войтинш (1918), Петеріс Онкуліс (1919–1999) і Станіслав Чужанс (1922). Церква та службові будівлі були з'єднані підземним тунелем, який вирили самі нелегали. Тунель ішов до канави на краю сусіднього лісу⁸. Деякі нелегали жили в лісі, а також у схованках в домах їхніх родичів.

28 січня 1945 року керівники НКВС Лівани (Народний Комісаріат Внутрішніх Справ СРСР) та місцеві сили атакували церкву Ванагі. На той момент у церкві були священник Антон Юхневич, семінаристи Петеріс

⁷ *Autores sastādītais represēto Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieku rādītājs.*

⁸ *LVA, 1986.f., 2.apr., P-8137. lieta “Čuāna Staņislava Augusta d. apsūdzības lieta”, 17.–19.lpp.+o.p.*

Онкуліс і Яніс Войтинш та інші п'ять нелегалів, частково озброєних з рушницями та пістолетами. Поки відволікали увагу сил НКВС, декільком нелегалом вдалось добратись до лісу та привести підкріплення⁹. Після цього нелегали в церкві були врятовані та приєднались до решти в лісі.

В першій половині 1945 року Антон Юхневич також взявся за організацію підпільників, які жили в лісах Варкави та парафії Лівани, в об'єднання національних партизан. Був розроблений Статут Асоціації Національної Оборони (партизан) Латвії (АНОПЛ), а також цілі та методи їх досягнення. Сам Юхневич прийняв пост голови¹⁰. Організація поступово поширювалась по всьому південному сході Латвії.

Пік діяльності національних партизанів припадає на 1945–1946 роки. Одним із перших активних виявів діяльності АНОПЛ була сутичка з чотирма міліціонерами, які збирались арештувати прибічників партизанів. В окрузі Ілуксте було декілька серйозних зіткнень з силами НКВС, найвідомішими були битва біля Дунава (2 липня 1945 року), битва біля Людвігова (3 серпня 1945 року) та захоплення центру парафії Двієте (26–27 вересня 1945 року).

Дослідники донедавна вказували, що А. Юхневич втратив віру в майбутнє національного руху партизанів та, бажаючи легалізуватися, уклав угоду з представниками окупаційного режиму¹¹. Мені вдалося з'ясувати дещо інше. Після того як Юхневич приєднався до національних партизан, його мати Ядвіга (1873–?) була заарештована. Її жорстоко побили – вирвали більшу частину волосся. Також у в'язниці катували його сестру. У листопаді 1945 року Юхневич зустрівся з Августом Гаїлітісом (1896–1966), Міністром внутрішніх справ Латвійської Радянської Соціалістичної Республіки, та обговорив із ним питання легалізації та амністії для нього й інших партизанів. Матір Юхневича було звільнено після того, як священник з'явився до керівників держбезпеки в Даугавпілсі¹². Тому очевидно, що легалізація Юхневича мотивувалася бажанням допомогти своїй матері та була не цілком добровільна.

Після легалізації, Юхневич ніс дисциплінарне покарання з 2 лютого до 15 березня 1946 року, накладене католицьким архієпископом Антоніусом Спрінговічем (1876–1958) за участь у збройному конфлікті та за використання власності церкви для воєнних цілей. Навесні 1946 року

⁹ *LVA, 1986.f., 2.apr., P-10878. lieta "Onckudā Pčtera Izidora d. apsūdzības lieta", 15.–26.lpp.*

¹⁰ *Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. – R.: a/s Preses nams, 1996. – 186.–188.lpp.*

¹¹ *Trūps–Trops H. Latvijas Romas katod'u Baznīca komunisma gados 1940.–1990.– R.: Metropolijas kūrīja, 1992. –46.lpp.*

¹² *H. Trūpa-Tropa piezīmes bez norādītiem datiem. Oriģināls atrodas Rīgas Metropolijas Garīgā semināra arhīvā.*

Юхневич був заарештований після того, як покинув монастир. 14 листопада 1946 року він був засуджений до страти, покарання було виконано 4 лютого 1947 року¹³. Велика кількість партизанів АНОПЛ, особливо в Даугавпілсі та окрузі Ілуксте, здалися в результаті легалізації, яку влаштував Юхневич¹⁴. Трохи пізніше те саме зробили семінаристи Ванай. Вони були заарештовані та засуджені до страти в 1940-х та 1950-х роках¹⁵.

В 1945 році, згідно з наказом Альфонса Новікса (1908–1996), Народного Комісара Безпеки Латвії, архієпископ А. Спрінгович мав видати церковний інформаційний бюлетень з критикою партизанського руху. Не зважаючи на можливі репресії, архієпископ замінив слово “бандити” на слово “дезертири” та попросив своїх священиків не розповсюджувати інформаційного бюлетеня доки керівництво апарату безпеки країни не видасть указ про те, що легалізовані партизани не будуть заарештовані. Інформаційний бюлетень не було надруковано в пресі. Однак декілька копій відправили церковним парафіям.

Національні партизани, особливо в окрузі Вілаці (на північному сході Латвії), були дуже обурені тим, що священики прочитали інформаційний бюлетень своїм парафіянам. У червні 1945 року Петеріс Супе (псевдо “Цінітіс”) (1920–1946), лідер Латвійської національної партизанської асоціації (ЛНПА), відправив посередника до декана Вілаки Антонса Скроманіса (1904–1947), щоб дізнатись, чому він рекомендував легалізувати партизанів¹⁶. Протести дійшли до Андреяса Абельтіна (1981–1958), декана у Балві, 6 серпня 1945 року¹⁷. В деяких католицьких парафіях священики читали інформаційний бюлетень під час похоронних процесій та на службах, коли їх відвідувало мало людей, закликаючи відкласти легалізацію. Петеріс Руджітіс (1898–1968), декан в Краслава, навіть не знав – чи інформаційний бюлетень було прочитано парафіянами¹⁸.

Едуардс Гравітіс (1913–1947), пастор лютеранської парафії Зелтіні (в окрузі Валка північної Латвії), також був пов'язаний з легалізацією.

¹³ *Antona Jāzeps d. Juhņeviča rehabilitācijas apliecība. Izdota Rīgā, 1991.gadā. Kopija no autores personīgā arhīva.*

¹⁴ *Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. – R.: a/s Preses nams, 1996. – 235.–239.lpp.*

¹⁵ *LVA, 1986.f., 2.apr., P-10878. lieta “Onckud’a Pçtera Izidora d. apsūdžības lieta”, 15.–26.lpp.; 76.–77.lpp.; P-8137. lieta “Çuñāna Staņislava Augusta d. apsūdžības lieta”, 102.lpp.+o.p.; Cakuls J. Latvijas Romas katod'u priesteri 1918–1995.–R.: Metropolijas kūrīja, 1996.–253.lpp.*

¹⁶ *LVA, 1986.f., 1.apr., 16786. lieta “Skromaņa Antona Mārtiņa d. u.c., kopā 3 cilvēku apsūdžības lieta”, 136.a–140.lpp.+o.p.*

¹⁷ *LVA, 1986.f., 2.apr., P-1854. lieta “Ābeltiņa Andreja Andreja d. apsūdžības lieta”, 11.–14.lpp.*

¹⁸ *LVA, 1986.f., 1.apr., 17584. lieta “Ďaha Antona Pçtera d., Rudzīda Pçtera Jāņa d. Baluđa Kazimira Miēda d. apsūdžības lieta”, 108.–115.lpp.*

Сам він став нелегалом 27 лютого 1945 року, коли його попередили про неминучий арешт. До літа 1945 року він переховувався з іншими нелегалами. Протягом цього періоду він писав листи до тих, хто співпрацював з окупаційним режимом, вимагаючи припинення грабунків та незаконних арештів, погрожуючи застрелити їх¹⁹. Упродовж травня та червня 1945 року партизани в окрузі Валка стали застосовувати активні дії проти окупаційного режиму. Вони атакували населені пункти, били або вбивали бійців-“істребітелей” та інших зрадників.

З самого початку Едуардс Гравітіс був переконаний у кінцевій перемозі партизанів, він вірив, що війська Британії та США оголосять війну Радянському Союзу. Він запрошував молодь підтримати партизанів та приєднатись до них. Багато хто так і зробив. Однак Гравітіс був проти вбивств та спонукав партизан об'єднатись. Керівництво партизанського об'єднання не погоджувалось із цим та підтримувало напади на керівників окупаційного режиму²⁰.

Влітку 1945 року Гравітіс втратив упевненість у перспективах подальшої боротьби партизан та ймовірній підтримці з Заходу. Він відчував відповідальність за тих, які стали нелегалами в результаті його заохочувань. Урешті-решт, Гравітіс узявся вивчати можливість легалізації. Агенти НКВС вирішили скористатись цією ситуацією, щоб посприяти легалізації серед інших партизанів²¹.

4 вересня 1945 року Гравітіс зустрівся з майором Тарасовим, заступником командира дивізії НКВС. Вони обговорювали умови легалізації та гарантії безпеки партизанам, які здадуться за власним бажанням. 9 та 10 вересня 1945 року Гравітіс зустрівся в Ризі з А. Еглітісом, Міністром внутрішніх справ. Після цього Гравітіс повернувся до Зелтїни та до 21 вересня повідомляв нелегалам про перебіг переговорів. 12 вересня газета “Чіна” надрукувала статтю Гравітіса, у якій він заохочував підпільників до легалізації. Стаття не вселяла довіри. Ті партизани, які віддалились активній боротьбі, вважали Гравітіса агентом НКВС, який заслуговує на смерть. Нелегали, які жили самі, боялись, що їм доведеться відповідати за ті напади, які скоїли великі об'єднання партизан. Відомо, що тільки одна людина була легалізована за цей період²².

У вересні 1945 року Гравітіс повернувся до своєї роботи священиком. 31 жовтня 1945 року він був заарештований та несправедливо

¹⁹ LVA, 1986.f., 1.apr., 1949. lieta “Grāvida Eduarda Aleksandra d. u.c., kopā 4 cilvķku uzraudzības lieta”, 60. un 88. lpp.

²⁰ LVA, 1986.f., 1.apr., 1949. lieta “Grāvida Eduarda Aleksandra d. u.c., kopā 4 cilvķku apsūdzības lieta”, 1. sēj., 32.–59.lpp.

²¹ LVA, 1986.f., 1.apr., 1949. lieta “Grāvida Eduarda Aleksandra d. u.c., kopā 4 cilvķku uzraudzības lieta”, 56.lpp.

²² LVA, 1986.f., 1.apr., 1949. lieta “Grāvida Eduarda Aleksandra d. u.c., kopā 4 cilvķku apsūdzības lieta”, 1. sēj., 20.–24.lpp.+o.p.; 32.–59.lpp.

звинувачений в “організації озброєних груп бандитів та надиханні їх на терористичні дії проти комуністичної партії та Радянських діячів”. Гравітіс не зізнався в цьому. Однак 1 серпня 1946 року засудили до 10 років ув'язнення та до 5 років обмеження прав²³.

Діяльність та доля А. Юхневича й Е. Гравітіса мала багато спільного. Вони були єдиними священиками в Латвії, які зустрічались з А. Еглітісом, Міністром внутрішніх справ. Обидва повірили його слову честі щодо свого звільнення від репресій після легалізації. Очевидно, що енкаведисти не збирались виконати своїх обіцянок та що їхні дії були направлені на те, щоб послабити об'єднання партизан. Багато партизан, які здалися у 1945 році, були заарештовані.

Людвігс Штагарс, декан католицької парафії в Скілбені – священик, чие ім'я пов'язане з однією з найбільших партизанських організацій, Асоціацією Національних Партизан Латвії на північному сході країни.

Штагарс уперше став підпільником у червні 1941 року, щоб уникнути арешту. У 1944 році знов з'явилась потреба переховуватися в лісі з тієї ж причини. Починаючи з 10 грудня 1944 року, Штагарс переховувався в резиденції іншого католицького священика. Пізніше він приєднався до групи нелегалів у лісі біля Скілбені.

21 січня 1945 року Петеріс Супе та його заступник Станіславс Лочмеліс – “Дуже” (1913–1945) відвідали цю групу з наміром об'єднати окремі групи партизанів, щоб почати збройну боротьбу. Група, до якої приєднався Штагарс, перемістилась до болота Стампакі в лісі округу Вілаки, де з осені 1944 року існував табір партизанів. На початку 1945 року Супе вдалось об'єднати близько 500 нелегалів. Більшість із них перемістились до болота Стампакі або в його околиці.

У січні та лютому 1945 року П. Супе, С. Лоцмеліс, Л. Штагарс та інші разом розробили правила союзу ЛНПА. Керувала організацією президія, до складу якої входив, зокрема, Штагарс (псевдо “Пабержш”). Протягом деякого часу він також писав статті для нелегальної газети ЛНПА²⁴.

У схованці Стампакі один із бункерів правив за церкву з регулярними службами та сповідями. Декілька священиків у Вілакі допомагали постачати необхідні атрибути для літургій. Це єдиний відомий випадок у Латвії, коли партизани заснували церкву. Так тривало до бою 3 березня 1945 року, коли сили НКВС, “істребітелі” та їхні помічники зруйнували й розікрали схованку. Партизани розділились на менші групи і вже ніколи не об'єднувались до тих розмірів, які мало попереднє об'єднання. Деякі вбиті партизани були поховані в Стампакі, похоронну службу відправляв Штагарс²⁵.

²³ Turpat, 9.lpp.; 30.–31.lpp.; 2. scj., 145.lpp.

²⁴ LVA, 1986.f., 1.apr., 1207. lieta “Ģtagara Ludviga Donata d. u.c., kopā 10 cilvķku apsūdzības lieta”, 1. scj., 28.–38.lpp.; 75.–77.lpp.; 81.–87.lpp.+o.p.

Навесні та влітку 1945 року Штагарс разом із, приблизно, 20 партизанами залишився в околицях села Відучі в окрузі Вілакї. Командиром цієї групи був П. Супе. Тут також друкували нелегальну газету²⁶. Пізніше Штагарс прилучився до об'єднання Стефанса Логінса – “Страутінш” (~1921) в окрузі Скілбені, де він залишився до осені 1946 року. Упродовж цього періоду він підтримував зв'язок з лідерами ЛНПА, брав участь у зустрічах та тренуваннях партизанів і виконував обов'язки священника.

У 1946 році ЛНПА втратила багато членів – деякі партизани пішли, інші були заарештовані або загинули в боях. Серйозним ударом стала смерть Петеріса Супе та Хейнріхса Кузманса – “Тераудс” 1 квітня 1946 року. Їх убив агент НКВС ЛРСР Яніс Клімканс (псевдо “Дубін”) (1921–1971), один із найбільш жорстоких агентів, який сприяв декільком трагічним зрадам²⁷.

Восени 1946 року Людвігс Штагарс вирішив піти з партизанів. З фальшивими документами він переїхав до округу Резекне, де отримав допомогу від місцевих жителів, зокрема Андрейса Пуденса (1900–1953), який був деканом округу Столерова²⁸. 6 січня 1947 року Штагарс нелегально відвідав Людза, де зустрівся з декількома священниками, щоб отримати допомогу²⁹.

Жити нелегально в 1947 році було дуже важко, оскільки прибічників партизанів підозрювали, шпигували за ними та регулярно допитували. До серпня 1947 року Штагарс не мав, де переховуватись. У цій безвихідній ситуації він вирішив піти до з'єднання НКВС Столерова. Подальша його доля була трагічною. 21–23 січня 1948 року Військовий трибунал Міністерства внутрішніх справ ЛатРСР засудив Штагарса до 25 років тюремного ув'язнення та до 5 років обмеження прав. Дев'ятеро інших, яких звинувачували в його підтримці, отримали вироки різної суворості. У 1956 році Штагарс був звільнений та повернувся до виконання обов'язків священника. У 1958 році його знову було заарештовано, повідомляли, що до нього, як до особливо небезпечного злочинця, амністії не має бути застосована. Після 14 років тюремного ув'язнення, у червні 1972 року, він, тяжко хворий, повернувся. Штагарс помер у лікарні Людза 9 жовтня 1973 року³⁰.

Штагарс вирізняється серед інших нелегальних священників. Він брав участь у розробленні правил ЛНПА та був натхненником її ідей.

²⁵ *Uz eņiņas galvu liku... / A. Kalvāna redakcijā. 2. grāmata.–R.: Rota, 1995.–129.–133.lpp.*

²⁶ *LVA, 1986.f., 1.apr., 40590. lieta “Vaivoda Pēteris Antona d. apsūdzības lieta”, 74.–77.lpp.*

²⁷ *Uz eņiņas galvu liku... / A. Kalvāna redakcijā. 2. grāmata.–R.: Rota, 1995.–90.–98.lpp.*

²⁸ *LVA, 1986.f., 1.apr., 1207. lieta “Ģītagara Ludviga Donata d. u.c., kopā 10 cilvēku apsūdzības lieta”, 1. sēj., 47.–51.lpp.*

²⁹ *LVA, 1986.f., 1.apr., 40590. lieta “Vaivoda Pēteris Antona d. apsūdzības lieta”, 81.–82.lpp.+o.p.*

³⁰ *Cakulis J. Latvijas Romas katoļu priesteri 1918–1995.–R.: Metropolijas kūrīja, 1996.–139.lpp.*

У серпні 1944 року Яковс Логкїйс (1906–1982), священник првославної парафії в Коровську, округ Абрене, став підпільником. Він представляв ту частину духовенства православної церкви в Латвії, яка відчувала спорідненість з Росією, вважаючи Латвію частиною колишньої імперії. Незважаючи на його проросійську спрямованість, Логкїйс не відчував симпатії до комуністичного окупаційного режиму, який погрожував заарештувати священника. Нелегалом він був до 1948 року, коли йому вдалось отримати фальшиві документи. Після цього Логкїйс переїхав до Відземе, де, з допомогою Дмитрійса Околовіча (1915–1985), священника православної парафії в Салацтрїва, отримав роботу³¹. Він не брав участі в русі національного опору. Логкїйс був заарештований за висловлювання проти советів серед своїх співробітників та за складання віршів, у яких згадував Сталіна та критикував Радянську систему. Тільки після його арешту стало відомо про вагомiщу діяльність Логкїйса.

Загадковою особою серед духовенства був католицький священник Антонс Шлахота (1901–1963), який на початку червня 1948 року покинув свою парафію та зник³². Антонс Шлахота був легалізований щойно у травні 1956 року, та не потрапив згодом під арешт або на допит. На сьогодні не знайдено жодної інформації в документах про його життя як нелегала.

Двох священників – лютеранського служителя Паулса Бірцулїса (1913–1990) (псевдо “Доктор Медніс”) та баптистського служителя Фрїціса Ронїса (1899–1982) – можна вважати посередниками груп партизанів. Бірцулїс жив у окрузі Валка (північна Латвія) та був пов’язаний з двома великими об’єднаннями партизан. Навесні та влітку 1945 року з ним контактували командири партизан Александрс Сарїя – “Саша” (1911–1950) та Арсенїйс Дрейялтс – “Пїратс” (1918–1952). Для обох груп Бірцулїс допомагав доставати медикаменти і папір, щоб друкувати нелегальну газету, та надавав їм інформацію про можливий обшук лісу й кількість агентів НКВС у окрузі. Обов’язки священника, потреба подорожувати та зустрічатись з різними людьми давали змогу Бірцулїсу діяти, не викликаючи підозри. Наприклад, у серпні 1945 року один із прихильників партизан дав Бірцулїсу більш ніж 100 набоїв для рушниць та чотири ручні гранати, які Бірцулїс доставив до групи в Саря. Бірцулїс допомагав партизанським групам налагоджувати контакти одному з одним, а також із посередниками інших груп³³. Він діяв як посередник, доки його не заарештували 21 червня 1946 року. Агенти НКВС отримали його ім’я

³¹ LVA, 1986.f., 2.apr., P-6269. lieta “Ģogkija Jakova Savas d. apsūdzības lieta”, 15.–20.lpp.+o.p.; 74.–78.lpp.

³² LVA, 1986.f., 2.apr., P-10878. lieta “Onckud’a Pçtera Izidora d. apsūdzības lieta”, 24.–26.lpp.

³³ LVA, 1986.f., 1.apr., 555. lieta “Birzud’a Paula Ernesta d. u.c., kopā 9 cilvçku apsūdzības lieta”, 1. sçj., 22.–31.lpp.; 63.–69.lpp.+o.p.

від іншого посередника партизанів, який розколовся під час тортур³⁴. 17 жовтня 1946 року Бірдуліс був засуджений до 10 років тюремного ув'язнення та 5 років обмеження прав³⁵.

Фріціс Роніс, служитель баптистської пастви Вентспільс (західна Латвія), налагодив контакти з групою партизан "Маза Лізіге". Він допомагав окремим людям знаходити партизан та розповсюджував партизанську газету³⁶. Навесні 1946 року Роніс брав участь у спробі організувати втечу до Швеції. Цей захід закінчився арештом. Роніс також був заарештований та засуджений³⁷.

Багато священників надавали матеріальну допомогу партизанам та часто переховували їх. Наприклад, Карліс Кіселевскіс (1906–1979) та Мікеліс Клавінш (1906–1986), монахи ордену капуцинів, давали притулок трьом підпільникам у монастирі Скаісткальне з осені 1945 до липня 1947 років. В іншій частині монастиря капуцинів у Ризі монах Мікеліс Єрмацанс (1911–1986) влітку 1947 року найняв на роботу нелегального мешканця, литовця Мікеліса Казейнса, який працював охоронцем до 1949 року з підробленими документами³⁸.

У монастирі капуцинів у Вілаці, монах Карліс фон Гумпенбергс жив сам, починаючи з літа 1944 року. Він був німецького походження, але з 1920-х років мешкав та працював у Латвії й отримав латвійське громадянство³⁹. У 1945 році він постачав нелегальному священику Л. Штагарсові церковне вино та атрибути для літургії, щоб уможливити проведення святої меси в лісі⁴⁰. Він також приймав сповідь у підпільників. Він був заарештований наприкінці 1945 року та звинувачено в керівництві нелегальною молодіжною організацією. Агенти НКВС намагались отримати інформації за допомогою тортур. Насправді він керував релігійною молодіжною асоціацією покликаною прищеплювати християнські цінності. Декілька молодих людей контактували з партизанами. У результаті

³⁴ Z. Turčinska 2001. *gada maēistra darbs "Latvijas nacionālo partizānu cīņas Ziemeļvidzemē 1945.–1953. gads"*, 115.lpp.

³⁵ LVA, 1986.f., 1.apr., 555. lieta "Bīrzuļa Paula Ernesta d. u.c., kopā 9 cilvēku apsūdzības lieta", 3. sēj., 262.lpp.

³⁶ LVA, 1986.f., 1.apr., 1280. lieta "Brahmaņa Andreja Daniela d., Roņa Friča Ēirta d. u.c., kopā 11 cilvēku apsūdzības lieta", 1. sēj., 13.–15.lpp.+o.p.; 14.–31.lpp.+o.p.

³⁷ Uz ejiņas galvu liku... / A. Kalvāna redakcijā. 2. grāmata.–R.: Rota, 1995.–392.lpp.; LVA, 1986.f., 1.apr., 1280. lieta "Brahmaņa Andreja Daniela d., Roņa Friča Ēirta d. u.c., kopā 11 cilvēku apsūdzības lieta", 3. sēj., 507.–509.lpp.

³⁸ LVA, 1986.f., 1.apr., 40272. lieta "K'd'aviņa Mīed'a Donata d., Kiselevska Kār'da Jāna d., Pavlovska Jāna Antona d., Jermacāna Mīed'a Jāzeps d. u.c., kopā 8 cilvēku apsūdzības lieta", 1. sēj., 24.–38.lpp.; 196.–197.lpp.; 2. sēj., 212.–214.lpp.

³⁹ LVA, 1986.f., 1.apr., 1506. lieta "Gumpenberga Kār'da Rūdolfa d. apsūdzības lieta", 15.–22.lpp.

⁴⁰ LVA, 1986.f., 1.apr., 1207. lieta "Štagara Ludviga Donata d. u.c., kopā 10 cilvēku uzraudzības lieta", 16.–22.lpp.

відбулись масові арешти в окрузі Вілаці. Фон Гумпенберґс був засуджений до 10 років тюремного ув'язнення та 3 років обмеження прав⁴¹. Решта монахів-капуцинів були заарештовані 1949 року та засуджені до 10 років тюремного ув'язнення. Їх зрадив священник Антонс Герінш (1916–1990), якого завербували агенти НКВС. Герінш працював у парафії Скайст-кальне і таким чином міг отримувати значну інформацію про підпільників, які проживали там⁴².

У 1945 році Антонс Скроманіс (1904–1947) співпрацював з партизанами П. Супе, Антонсом Цірсансом ("Варпа") (1911–1947) та Алоішом Шаікансом ("Тараіс") (1911–1948), а також зі священником Л. Штагарс. Він постачав папір та інформацію партизанам, а також контактував з їхніми сім'ями⁴³. 11 грудня 1945 року Скроманіс був заарештований. Після шести місяців тортур його засуджено до 10 років тюремного ув'язнення та 5 років обмеження прав. Він помер у Ново-сібірську 19 грудня 1947 року. Місце його могили невідоме⁴⁴.

Вище у цій роботі згадувалось, що після того, як Людвіґс Штагарс покинув об'єднання партизан, він отримував допомогу від Андреяса Пуданса, декана округу Столерова. Влітку 1947 року Пуданс переховував іншого підпільника, якого мали заарештувати за виготовлення фальшивих документів національним партизанам. Сам Пуданс був заарештований та засуджений. Він помер у таборі в Норильську 17 січня 1953 року, відбувши тільки невелику частину свого покарання – 25 років тюремного ув'язнення та 5 років обмеження прав⁴⁵.

Сповіді партизан та інших нелегалів в окрузі Даугавпілс (у південно-східній Латвії) наприкінці 1944 року та в 1945 році декілька разів приймали священники Антонс Лас (1887–1952) та Петеріс Рудзітіс⁴⁶. Вони також були заарештовані. Лас помер у таборі Дубровлаг (Мордовська АРСР) 2 липня 1952 року. Рудзітіс повернувся з табору з Воркути 1955 року⁴⁷.

⁴¹ LVA, 1986.f., 1.apr., 1506. lieta "Gumpenberga Kārda Rūdolfa d. apsūdzības lieta", 33.–34.lpp.+o.p.; 38.–41.lpp.+o.p.; 207.–210.lpp.+o.p.; 226–231.lpp.

⁴² LVA, 1986.f., 1.apr., 40272. lieta "Kdaviņa Mīeđa Donata d., Kiselevska Kārda Jāņa d., Pavlovska Jāņa Antona d., Jermacāna Mīeđa Jāzepa d. u.c., kopā 8 cilvēku uzraudzības lieta", 63.lpp.

⁴³ LVA, 1986.f., 1.apr., 1207. lieta "Dtagara Ludviga Donata d. u.c., kopā 10 cilvēku uzraudzības lieta", 16.–22.lpp.; turpat, 16786. lieta "Skromaņa Antona Mārtiņa d. u.c., kopā 3 cilvēku apsūdzības lieta", 19–33.lpp.+o.p.; 113.–115.lpp.+o.p.; 136.a–140.lpp.+o.p.; 247.lpp.+o.p.

⁴⁴ LVA, 1986.f., 1.apr., 16786. lieta "Skromaņa Antona Mārtiņa d. u.c., kopā 3 cilvēku apsūdzības lieta", 1.e lpp.; 4.lpp.; 320.–321.lpp.; 341.lpp.+o.p.

⁴⁵ LVA, 1986.f., 1.apr., 1355. lieta "Pudāna Andreja Antona d. apsūdzības lieta", 21.–24.lpp.+o.p.; 26.lpp.; 58.lpp.; 68.lpp.+o.p.

⁴⁶ LVA, 1986.f., 1.apr., 17584. lieta "Daha Antona Pçtera d., Rudzīda Pçtera Jāņa d., Baluđa Kazimira Mīeđa d. apsūdzības lieta", 14.–31.lpp.; 45.–51.lpp.; 52.–62.lpp.; 91.–92.lpp.

⁴⁷ Turpat, 14.–31.lpp.; 377.–379.lpp.+o.p.

У Курземі (західна Латвія) двоє лютеранських служителів – Х'юго Максиміліанс Гриванс (1901–1987) та Роберте Кронтал'с (1910–1953) – співпрацювали з партизанами та підпільниками. Гриванс надавав їм притулок та пізніше допоміг Гльце Кальнаре (1918–1968), якому загрожував арешт, добратись до партизан. Протягом 1945–1946 років Кронтал'с надавав матеріальну допомогу Янісові Лапіншу (1902–?), який раніше був головою округу Айцпуге та спочатку переховувався сам, але у вересні 1945 року приєднався до групи партизанів. Інші двоє надавали підтримку цій групі. Гриванс відбув своє покарання в ГУЛАГу та повернувся до Латвії, а Кронтал'с помер 1953 року⁴⁸.

Яніс Дреска (1904–1990), служитель баптистської парафії в Зеленікі, надавав матеріальну підтримку партизану Арнольдеу Гульбісу (1910–?) в окрузі Джел'гава (північна Латвія). З листопада 1948 року до березня 1949 в кількох випадках Дреска постачав провізію та теплі шкарпетки⁴⁹.

Підтримку підпільникам також надавали двоє православних священників. У 1949 році один із них, Дмитрійс Околовічс, переховував та допомагав влаштуватись на роботу священнику І. Логкійсові. 12 грудня 1949 року "Тройка" засудила його до 25 років тюремного ув'язнення⁵⁰.

Пйотрс Міхайловс (1886–?), служитель парафії Лаудона (центральна Латвія), наприкінці квітня 1959 року дозволив Ельвірі Іване (1920) жити в його домі. Її чоловік, національний партизан, був вбитий у червні 1948 року, в той час як Іване врятувалась від депортації до Сибіру 25 березня 1949 року. Міхайловс змінив прізвище в її паспорті на "Івансонс" та рік народження на "1926". Того літа, на прохання Іване, священник відслужив службу за її чоловіком. Оскільки місце могили було невідоме, церемонія проходила на православному цвинтарі в Лаудона. Іване жила в Міхайловс до 20 серпня 1949 року. Після цього вона знайшла інший притулок, оскільки боялась, що за нею шпигують. Міхайловса заарештували 13 квітня 1950 року та згодом засудили до 10 років тюремного ув'язнення. Подальша його доля невідома⁵¹.

⁴⁸ LVA, 1986.f., 1.apr., 40742. lieta "Grīvāna Hugo-Maksimilāna Friča d. apsūdzības lieta", 2. sēj., 34.–36.lpp.; 43.–47.lpp.; 75.–94.lpp.; 160.lpp.+o.p.; turpat, "Grīvāna Hugo-Maksimilāna Friča d. uzraudzības lieta", 30.lpp.; 53.lpp.; 1666. lieta "Krontāla Roberta Jāna d. u.c., kopā 30 cilvēku uzraudzības lieta", 2. sēj., 40.lpp.; 110.–120.lpp.; 122.lpp.; turpat, "Krontāla Roberta Jāna d. u.c., kopā 30 cilvēku apsūdzības lieta", 4. sēj., 114.lpp.; 121.–130.lpp.+o.p.; 132.–143.lpp.+o.p.; Autorens sastādītais represēto Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieku rādītājs.

⁴⁹ LVA, 1986.f., 1.apr., 40705. lieta "Drēskas Jāna Jāna d., Gulbja Arnolda Friča d. u.c., kopā 8 cilvēku uzraudzības lieta", 4.–7.lpp.; 23.lpp.; turpat, "Drēskas Jāna Jāna d., Gulbja Arnolda Friča d. u.c., kopā 8 cilvēku apsūdzības lieta", 1. sēj., 31.–33.lpp.+o.p.; 51.–52.lpp.+o.p.; 55.–60.lpp.+o.p.; 2. sēj. 130.–137.lpp.

⁵⁰ LVA, 1986.f., 2.apr., P-6269. lieta "Dōgkija Jakova Savas d. apsūdzības lieta", 15.–20.lpp.+o.p.; turpat, 1.apr., 40001. lieta "Okoloviča Dmitrija Leontija d. apsūdzības lieta", 20.–24.lpp.+o.p.; 93.lpp.

⁵¹ LVA, 1986.f., 2.apr., P-9013. lieta "Mihailova Pjotra Mārtiņa d. apsūdzības lieta", 34.–36.lpp.+o.p.; 51.–52.lpp.+o.p.; turpat, "Mihailova Pjotra Mārtiņa d. uzraudzības lieta", 2.–4.lpp.; 22.lpp.

Подібна до цієї історія інших священників в Латвії, які брали незначну участь у русі національного опору. Ця група включала людей, які час від часу надавали матеріальну допомогу чи притулок нелегалам або знали про існування партизанських об'єднань тощо. На сьогодні я знаю про 17 таких священників – 2 лютеранських, 1 баптистського, 10 католицьких та 4 православних.

Казімірс Вітанісс (1899–1975), священник католицької парафії Бродаїжі, надавав матеріальну допомогу двом сім'ям партизанів⁵².

Станіславс Зепс (1908–1966), декан у Карсава, правив поминальну та похоронну службу 1946 року для підпільника Зенона Бейнарвічса на прохання його матері. Ставлення Зепса до окупаційного комуністичного режиму також було очевидним, коли він відмовив у церковній службі для “істребітелів”, які були вбиті у боротьбі з партизанами⁵³.

Деякі католицьких священників допомагали Л. Штагарс їжею та грошима. Четверо православних священників подібним способом допомагали І. Логкійсові.

Мало відомо про священників, які співпрацювали з КДБ та надавали інформацію про членів руху національного опору й про їхніх прибічників. Складність дослідження цієї теми в тому, що більша частина документів НКВС не в Латвії, а в архівах Росії, де вони практично недоступні.

Одним з таких співробітників був католицький священник Юліанс Сейманіс (1908–1960), якого завербували вже в серпні 1940 року, тобто під час першої комуністичної окупації. Після другої світової війни він надалі інформував про деяких католицьких священників. Агенти НКВС скористались надмірною нервозністю Сейманіс та його залежністю від алкоголю⁵⁴. З'ясувалось, що Сейманіс нерідко надавав неправдиву інформацію, але агенти НКВС не перевіряли її. Наприклад, певну діяльність було приписано священникові Вікторсу Теренкевічсу (1907–1951), через що його заарештували. Теренкевічс мав серцеву хворобу та скоро помер у лікарні тюрми НКВС⁵⁵.

Схожа ситуація була в Сейманіса, коли він дав неправдиві свідчення про інших священників, щоб урятувати себе. Однак його заарештували 28 січня 1948 року “за ненадання інформації”. У тюрмі він теж погодився бути інформатором. Через статус священника Сейманіс мав довіру інших в'язнів. Він доносив на них агентам НКВС⁵⁶.

⁵² LVA, 1986.f., 1.apr., 1608. lieta “Vitanisa Kazimira Franča d. apsūdzības lieta”, 111.–115.lpp.

⁵³ LVA, 1986.f., 2.apr., P-4958. lieta “Zepa Staņislava Jāzepa d. apsūdzības lieta”, 68.–70.lpp.; 74.–80.lpp.

⁵⁴ LVA, 1986.f., 2.apr., P-6271. lieta “Seimaņa Juliāna Ādama d. apsūdzības lieta”, 47.–50.lpp.+o.p.; 119.–123.lpp.

⁵⁵ *Autores sastādītais represēto Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieku rādītājs.*

⁵⁶ LVA, 1986.f., 2.apr., P-1281. lieta “Terenkeviča Viktora Viktora d. apsūdzības lieta”, 58.–60.lpp.

Католицький священик Клементс Апшс (1913–1990) був викликаний у НКВС 24 серпня 1947 року. Допит та залякування тривали декілька днів, доки Апшс не зізнався, що зустрічався з Л. Штагарсом 1946 року. Апшс погодився стати інформатором. Його дії були викликані бажанням уникнути ув'язнення, яке стало б неминучим після цього зізнання. По звільненні Апшс уникав доносів. На початку серпня 1949 року він прийшов до НКВС в Резекне та офіційно заявив, що більше не співпрацюватиме з ними, оскільки він не може бути священиком і в той самий час зраджувати інших. Незабаром Апшс був заарештований⁵⁷. Треба згадати, що подібна доля очікувала всіх, хто відмовлявся співпрацювати з КДБ або хто не надавав достатньої інформації. Під час ув'язнення Апшс не співпрацював з керівництвом табору. Інші ув'язнені пам'ятали його як доброго, готового допомогти та як противника комуністичної окупації⁵⁸.

Схожа доля чекала на Петеріса Ваїводса, декана парафії Скілбені. Під час арешту в листопаді 1945 року він також погодився співпрацювати для того, щоб вийти з тюрми, але пізніше як міг уникав контактів з НКВС. Однак в період ув'язнення, Ваїводс надав інформацію про участь А. Скроманіса, декана округу Вілаки, в русі національного опору. У результаті Скроманіс був заарештований⁵⁹. Свідчення Ваїводса також були використані проти монаха Карліса фон Гумпенберга. Це єдині відомі випадки співпраці Ваїводса з НКВС⁶⁰. 20 листопада 1946 року керівники спецслужб припинили співпрацювати з Ваїводсом, який після звільнення перестав бути корисним інформатором. Ваїводс був заарештований через рік після цього⁶¹.

Священик Антонс Герінш, про якого уже згадувано раніше, зіграв роль в арешті монахів-капудинів у Скаїсткальне. Докази цього також можна знайти у рапорті заступника міністра безпеки ЛатРСР. Там говориться про те, що А. Герінша краще не викликати свідчити на суд проти духовників, які були проти Радянського Союзу⁶².

⁵⁷ LVA, 1986.f., 1.apr., 40415. lieta "Apša Klementa Donata d. uzraudzības lieta", 31.–32.lpp.

⁵⁸ Broks-Eisāgs J. Dzīves nediēnās kopā ar garīdzniekiem // *Katōdu Dzeīve*–1993.–nr.4.–3.–6.lpp.

⁵⁹ LVA, 1986.f., 1.apr., 1506. lieta "Gumpenberga Kārda Rūdolda d. apsūdzības lieta", 226.–231.lpp.+o.p.

⁶⁰ LVA, 1986.f., 1.apr., 16786. lieta "Skromaņa Antona Mārtaņa d. u.c., kopā 3 cilvēku apsūdzības lieta", 186.–194.lpp.

⁶¹ LVA, 1986.f., 1.apr., 40590. lieta "Vaivoda Pčtera Antona d. uzraudzības lieta", 15.–19.lpp.

⁶² LVA, 1986.f., 1.apr., 40272. lieta "K'daviņa Mied'a Donata d., Kiselevska Kārda Jāņa d., Pavlovska Jāņa Antona d., Jermacāna Mied'a Jāzepa d. u.c., kopā 8 cilvēku uzraudzības lieta", 63.lpp.

Крім того, є інформація, що католицький священик Алоїзе Дунскіс (1904–1980) та Яніс Кокарс (1914–1967), а також православний священик Міхаїлс Трубецькойс (1917–1974), були завербовані. На сьогодні немає жодного конкретного доказу їхньої зради⁶³. Є відомості про інформаторів серед близьких друзів та колег лютеранського служителя Х. Гриванса, однак конкретні імена невідомі⁶⁴.

Отож, видається, що у Латвії більша підтримка національного руху партизанів з боку духовенства йшла від католиків. Це узгоджується з тим фактом, що протягом декількох років після Другої світової війни національний рух партизанів найбільше поширився на південному сході Латвії, де домінував католицизм. Саме католицьке духовенство мало найбільшу повагу й довіру серед партизан та членів їхніх родин. Більшість священиків виправдали цю довіру. Декілька цілковито приєдналися до партизан чи до нелегалів. Інші, не стаючи активними підпільниками, не відмовляли їм у допомозі або надавали притулок. Більшість контактів між партизанами та духовенством були непрямі і відбувались через посередників.

Декілька священиків стали жертвами методів вербовки окупаційного режиму і перетворились на інформаторів. Сімох із них встановлено, але тільки трое активно доповідали владі на партизан.

Підводячи підсумки, можна сказати, що духовенство Латвії симпатизувало меті національних партизанів – відновленню незалежності Республіки Латвії. Це вимагало хоробрості. Така ж хоробрість потрібна й сьогодні, щоб пізнати реалії післявоєнної Латвії та Східної Європи.

⁶³ LVA, 1986.f., 2.apr., P-2614. lieta "Dunskā Aloīza Staņislava d. uzraudzības lieta", 84.lpp.; turpat, 1.apr., 38538. lieta "Trubeckoja Mihaila Ņikanora d. apsūdzības lieta", 4.lpp.; 56.–58.lpp.+o.p.; turpat, 40415. lieta "Apļa Klementa Donata d. uzraudzības lieta", 34.lpp.

⁶⁴ LVA, 1986.f., 1.apr., 40742. lieta "Grīvāna Hugo–Maksimiliāna Friča d. uzraudzības lieta", 26.lpp.